

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Культура СЛОВА

А	Б	В	Г	Д	Е
Ж	З	И	Й	К	
Л	М	Н	О	П	Р
С	Т	У	Ф	Х	
Ц	Ч	Ш	Щ		
Ь	Ю	Я			

'71

2009

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Культура слова

Випуск 71

Київ 2009

Статті, вміщені у збірнику, висвітлюють важливі питання сучасної української стилістики, етнолінгвістики, фразеології, ономастики, акцентології. Зокрема, простежено актуальні для сьогоденної мовної практики лексичні, граматичні процеси, винесено на обговорення дискусійні аспекти перекладу, правопису власних назв.

Традиційно значна увага присвячена питанням індивідуальної мовної майстерності авторів та окресленню стилістичних тенденцій певних часових зрізів літературної мови.

Дописи рубрики «Наші консультації» — це подані у формі практичних рекомендацій відповіді на запитання читачів про норми сучасного літературного слововжитку, значення слів, розрізнення синонімічних одиниць тощо.

Редакційна колегія

С. Я. Єрмоленко (відповідальний редактор),
К. Г. Городенська, Г. М. Сюта (відповідальний секретар),
І. Г. Матвіяс, Г. П. Півторак, Л. О. Симоненко, Н. М. Сологуб

Адреса редакції

**Інститут української мови
Національної академії наук України,
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001.
Тел. 278-4281, 279-1885.**

ISSN 0201-419

© Інститут української мови, 2009
© Автори статей, 2009

Наталія Цівун

«СИНТАКСА — ЦЕ ДУША МОВИ»
(синтаксис поетичної мови
Максима Рильського)

Ім'я Максима Рильського часто поєднують з означенням *гранослов*. Адже рідне слово він справді гранував, шліфував, вигострював. Власне, Максим Рильський — це не тільки поет із незвичайним даром довершеного поетичного вислову, а й науковець, для якого мова була предметом постійного зацікавлення і наукового пізнання. У його особі «українська мова мала майстерного користувача — оратая на поетичному, перекладацькому, публіцистичному полях української культури, оригінального мовотворця, проникливого вченого, статті, рецензії, опонентські відгуки і зауваження якого були глибшими, точнішими, ніж фахових мовознавців» (Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі / Л. І. Мацько. — К., 2009. — С. 312).

У своїх мовознавчих працях, зорієнтованих на широке читацьке коло, М. Рильський особливе місце відводить питанням синтаксису. Так, у статті «Розмова про мову» він наголошує на тому, що «мова Шевченка і Лесі Українки має свій запах, свій колорит і що секрет того запаху того колориту полягає передовсім у синтаксі» (XX, XVI, 363; Тут і далі цит. за виданням: Рильський М. Т. Зібрання творів: У 20-ти т. / М. Т. Рильський. — К., 1983-1990). На його думку, «синтакса — це душа мови» («Про мову») (XX, XVI, 348). Недаремно письменник так прискіпливо ставився до синтаксичної організації творів своїх сучасників і молодих колег, умів поцінувати оригінальність синтаксичного ладу як дослідник. У рецензії на кандидатську дисертацію І. К. Білодіда «Мова і стиль роману «Вершники» Ю. Яновського» він відзначає: «Розділ про синтаксис «Вершників» Яновського, про його аж надто характерну побудову фрази, що викликала свого часу деяке, сказати б, замішання в лавах критиків, про надзвичайно важливу саме у Юрія Івановича музично-інтонаційну сторону мови, про функцію улюбленого письменником розділового знака — коми, про виразні й цікаві клаузи Яновського, — цей розділ видається мені особливо інтересним і значущим у рецензованій праці» (XX, XVI, 368-369).

М. Рильський як майстер українського слова «приносить у літературу свій мовно-естетичний світ, свою тональність розмови з чи-

тачем», друзями, із самим собою; його творчість — це поезія «роздумів, медитацій, розважливо-спокійної, епічної і водночас ліричної сповіді» (Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. — К., 1999. — С. 179). Це виявляється у своєрідній побудові речень, у характері словесних конструкцій, синтаксичного розвитку думки. Для створення такої тональності поет обирає період — бінарну розгорнену синтаксичну побудову в синтаксисі та риторичну фігуру в стилістиці, в якій завершена думка подається в простому ускладненому реченні, багаточленному складному або кількох окремих реченнях, що структурно й інтонаційно поділяється на дві частини — протазис і апозис, які будуються симетрично, за принципом паралелізму, а також на основі однорідності частин.

Характерна ознака творчості М. Рильського — період на початку розповіді, що є своєрідним засновком подальшого розвитку подій: «Подорож» («Лист майстрам новобудов»), «Поет», «Сад над морем» («Запросини»), вступ до поеми «Жага», «Лист до загубленої адресатки», «Дружба», «Таємниця осіннього листя» та ін.: *Нехай ботаніки розв'язують питання Про різнобарвний лист у пору опадання, Про ці розливи фарб, про пишну цю красу — // Я в серці з юних літ до скону пронесу Це листя трепетне на полі голубаму, Ці барви пушкінські, цю урочисту втому, Це горде золото, що падає у прах, Ці прожилки тонкі на кленових листах, На листі дубовім ці лінії різьблені, Сліпучі бризки ці по мураві зеленій, Цю суміш сміливу найяскравіших плям, Цю смерть, увінчану таким живим життям!* (XX, IV, 341). Сам автор у вступі до поеми «Молодість» зауважує, що період — *«це тло, прелюдія і привід для зрозумілих тих речей»*. Період поет використовує і в середині вірша для вираження складного висловлювання (поезії «Береза», «Шипшина»), й у висновковій частині. При цьому він часто послуговується підсумковим словом *отож*, як-от у вірші «Повітряна траса»: *Отож, коли у темряві нічній Ми бачимо серед зірок одвічних Нові зірки, що лунуть уперед З нечуваною швидкістю, коли Ми чуємо глухий мотора рокіт У високостях, де недавно ще Лише мандрівні журавлі сурмили І гелготали гуси балакучі, То думаємо: це ж летять над нами Людські серця, бажання і уми, Людські труди, людські, як кажуть, долі, Що двох подібних серед них нема, Це ж в'яжуться дедалі, то міцніш Міста, народи, землі і держави, Це ж новочасні миру голуби — Оці дунки, стрімкі аероплани, Які на дужих раменах несуть Не атаману, а чи водневу зброю, А мирних, працьовитих, невсипуцих Іванів, Янів, Жанів, Гансів, Джонів, Марій і*

Мері, Катерин, Катрін, — // І в грудях розливається тепло, І прагнуть руки рідної роботи! (XX, IV, 149).

М. Рильський буде також цілісні вірші у формі періоду, які свідчать «про широту поетичного подиху автора і про велику зрілу майстерність, за наявності якої тільки й можна справитися зі складною партитурою вірша, що об'єднує декілька строф» (Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский. — М., 1966. — С. 209). До таких поезій належать: «Чотири листки» («Майстрові слова»), «Хвала реальності», «Не бійся смутку, що пливе...», «Радянському громадянинуві», «Серце», «Пізнi солов'ї», «Перший грім», «Представникам «нового мистецтва», «Сади Болгарії», «Що я ненавиджу і що я люблю», «Кленові листки», «Туга за молодістю», «Ознаки весни», «Коли копають картоплю» та ін.

Класичну форму періода має епічний зачин до поеми М. Рильського «Молодість»: *Коли квітує сизе жито, Зеленим пахнучи пилом, І літа скло уцертвє наливе Росою, медом, полином, І даль піснями перевито, І до країв, здається світу, Все грає молодим вином; Коли в черемхах і шишкiвнi Пісні змовкають солов'їні, Бо споважніли солов'ї, Батьки щасливої сім'ї, Виховуючи молодята, Соромляться і споминати Юнацькі витівки свої; Коли іще дрібненький коник ладнає скрипочку малу, І дощ рясний вологу ронить На втіху місту і селу, І грози благодатні грають, І в небі райдуги цвітуть, І бджоли в безпомилну путь На запах владний видітають, Прозорим дзвоном гудучи; Коли зірніці уночі Тремтять, як недосяжні вії, І куц троянди пламеніє, В землі вогонь свій беручи, І крик перепелиний лине Із тасмничої долини, Де зміст, щоправда, тасмниць Людина знає до дрібниць; Коли ... // та довгий цей період, Що сам схвалив би Кирамзін (виділено нами — Н. Ц.), Нема розтягуватвє причин: Це тло, прелюдія і привід Для зрозумілих тих речей, Що споважнілий соловей Сказати хоче солов'ятам, Щоб надто легковажним татом Вони його не нарекли, Щоб трошки навіть і повчити (XX, III, 296-297).* Тут вимальовується чітка двочленна будова: перша частина (протазис) містить розгорнуті синтаксичні конструкції з поширеними однорідними рядами, з часовими підрядними реченнями (*Коли* -), які граматично, логічно та інтонаційно залежать від другої частини (апозису). Апозис забезпечує завершеність синтаксичної структури. Для естетичного сприйняття конструкції важливе значення має порядок розташування головного і підрядних речень. Розміщення підрядних речень перед головним створює характерну для класичного періода замкнену структуру.

Із граматичного погляду протазис — це складнопідрядне багатоконпонентне речення з однорідною супідрядністю. Блок однорідних супідрядних формує п'ятикомпонентна конструкція. Кожна конструкція (крім п'ятої) ускладнена однорідними членами речення, вставними словами та відокремленими означеннями й обставинами. Так, наприклад, перший блок ускладнений відокремленою обставиною, рядами однорідних членів речення. Його характерною ознакою є однорідна супідрядність, при якій підрядний сполучник стоїть на початку конструкції, наступні ж поєднуються між собою сполучниками сурядності, створюючи чотирирівневу структуру: *Кали квітує сизе жито, Зеленим пахнучи пилкам, І (коли...2) літа скло уцурть налите Росою, медом, полином, І (коли...3) даль піснями перевито, І (коли...4) до країв, здається світу, Все грає молодим вином.* Другий та четвертий блоки будуються за принципом складнопідрядних з послідовною підрядністю. Третій блок, як і перший, містить однорідну супідрядність із підрядним сполучником на початку конструкції. Інші складники поєднуються між собою сполучниками сурядності, створюючи глибину структури у п'ять рівнів: *Кали (...1) іще дрібненький коник ладнає скрипочку малу, І (коли...2) дощ рясний вологу ронить На втіху місту і селу, І (коли...3) грози благодатні грають, І (коли...4) в небі райдуги цвітуть, І (коли...5) бджоли в безпомилъну путь На запах владний виітають, Прозорим дзвоном гудучи.* У п'ятому блоці фігура замовчування створює ефект обірваності ліричної оповіді, що на письмі передається трьома крапками. Так автор показує, що кількість структурних варіантів періоду може бути практично безмежна через нескінченність нанизування однорідних елементів та ускладнення кожного з них.

З погляду кількісної наповненості періоду заслуговує на увагу зачин до поеми М. Рильського «Молодість», написаний двома періодами із 162 та 56 слів відповідно. Перший період, написаний у класичній формі, автор продовжує другим — оберненим, в якому після ритмічно організованих синтаксичних структур, що формують підвищення (протазис), немає завершальної частини (апозису). У ньому висновкове узагальнення міститься на початку речення: *Отож сидить спокійно, діти, І пильно слухайте: // коли Рухливе срібло ковили В Асканії гуляє Новій, Коли в Чернігівській діброві Гостям застелено столи, Щоб мед з квіток вони пили, І повні кубки пурпурові Підносить у степах трава, — В ці дні хай прозвучать слова Про чисту молодість любові, Про дружбу з осяйним лицем, Про зір невиданих світання* (XX, III, 296-297). При цьому періоди (класичний та обернений) утворюють герменевтичне коло,

в якому ціле тлумачиться через частини, а частини — через ціле. Таке коло тлумачення передбачає не одне, а кілька прочитань аналізованого тексту. Адекватна його інтерпретація можлива тільки за умови руху по колу — від частини до цілого й у зворотному напрямі. Розуміння тексту в такому разі відбувається «у вигляді спіралі, що розширюється, будь-яке коло переходить у ширше коло, поки вичерпно не відтвориться увесь «горизонт світу» (Е. Гуссерль), що дозволяє уявити аналізований текст в істинних його пропорціях» (Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису: [у 2-х ч.] / А. П. Загнітко. — Горлівка, 2004. — Ч. 2. — С. 237). Кожен із цих двох періодів формально завершений, але тільки разом вони виявляють гармонійну єдність думки.

Отже, адекватне прочитання синтаксично громіздких періодів Максима Рильського дає відчуття «того ритмічного синтаксичного ладу, що чарує читача, як плін великої річки» (Єрмоленко С. Я. Цит. пр. — С. 181). Через форму періоду поет розкриває читачеві красу і зрілість художнього слова. ●

Тамара Шульга

«ШИКАРНИМ «КАДИЛАКОМ»
ПО ЩЕ КАРНИХ ДОРОГАХ»
(паронімія в гумористичних творах
Євгена Дударя)

Відомо, що явище паронімії (в широкому розумінні) дає такі варіанти фонетичного співзвуччя одиниць мови на тлі їх лексико-семантичної та граматичної відмінності чи подібності, що спричинюють численні асоціативно-образні комбінації, зокрема ті, на яких ґрунтується комічна гра слів.

У мовотворчості Євгена Дударя поширене і власне паронімічне зіставлення слів, й активні прояви паронимазії (гри слів).

Так, пароніми, слова однієї частини мови, подібні семантично та за морфемним складом, — це одиниці, що забезпечують гумористичні відтінки в оцінюванні тих чи тих реалій, способів поведінки людей, їх

характерів. Серед таких пар слів переважають іменники — назви осіб, явищ природи, найменування взаємин між людьми та ін.

В одних мікроконтекстах пароніми «працюють» на створення комедійних ситуацій, коли співрозмовники начебто не розуміють смислу почутого, як-от: *Боже! Що ви йому дали? Він не може розтулити морду!.. Я спочатку чемно привітався, тоді пояснив, що я не бог* (Дудар Є. М. Робінзон з Індустріальної / Є. М. Дудар. — К., 1981. — С. 29; далі — РІ).

Інші ж пароніми орієнтовані на відзначення семантично-образних контрастів в від застосування подібних за звучанням, але не тотожних номінацій до тих чи тих реалій. Напр., у вислові *Щоб і зарплата у нього не менша була, ніж на попередній. І блага з поблажками* (Дудар Є. М. Рятуймо жінку / Є. М. Дудар. — К., 1989. — С. 9; далі — РЖ) член паронімічної пари *поблажки* вживається не в тому значенні, що його дає загальнономовний словник, пор.: «**Поблажка**, розм. Занадто невимогливе, м'яке ставлення до кого-, чого-небудь; потурання» (СУМ, VIII, 619). Тут лексема *поблажка* набуває оказіонального іронічного смислу 'додаткові блага' саме поряд зі співзвучною парою («**Блага**. 2. Достаки, вигоди, дари природи» (СУМ, I, 191). Семантичне наближення відбувається завдяки розгортанню внутрішньої форми, на яку вказує морфема *благ-*.

Так само гра на контрастах «негативне» — «позитивне» лежить в основі контекстуального зближення назв морально-етичних якостей людини, як-от: *Ти, — осміхається вона, — виродок, а не самородок?* (Дудар Є. М. Профілактика совісті / Є. М. Дудар. — К., 1981. — С. 219; далі — ПС) — «**Виродок**. 2. Людина, що втратила кращі якості; недолудок» (СУМ, I, 474); «**Самородок**. 2. перен. Людина, у якої природний хист, нахил до чого-небудь виявилися без впливу освіти й виховання» (СУМ, IX, 44).

Оказіональне поєднання паронімів спричинює гумористичний ефект на основі асоціативно-образного контрасту між зовнішніми та внутрішніми характеристиками людини, пор.: *Чоловічий голос: Ну, медицина зараз на рівні! Ось чоловікові пересадили серце бабуїна... Жіночий: — А що, **бабники** зараз така рідкість, що їх треба розводити пересадками серця?* (РЖ, 43) — «**Бабуїн**. Мавпа... (ВТССУМ, 30); *Бабник* — позасловникове; за контекстом — це розмовне, просторічне найменування того, хто виявляє надмірну цікавість до жінок.

Ще один із різновидів контекстного поєднання паронімів — це використання особливостей їх словотворчих формантів.